

17. По России // Киевская земская газета. – 1915. – №18. – 15 мая. – С. 35.
18. Дякин В.С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В. Дякин // Первая мировая война (1914-1918). – М. : Наука, 1968. – С. 227-238.
19. Жванко Л. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 77-93.
20. Лазанська Т.І. Німці – виселенці українських губерній в роки Першої світової війни / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 84-110.
21. Нелипович С.Г. Генерал от инфантерии Н.Н. Янушкевич: «Немецкую пакость уволить» / С. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42-53.
22. Пивоварчик С.А. Трагедии первой мировой войны: «евреи-шпионы» (по материалам Национального архива Беларуси в Гродно) / С.А. Пивоварчик // Мировой кризис 1914-1920 гг. и судьба восточноевропейского еврейства. – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 71-83.
23. Соболев И.Г. Борьба с «немецким засильем» и политические партии России (1914-1917) / И.Г. Соболев // Политические партии России: прошлое и настоящее : сб. ст. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2005. – С. 99-104.

In the article basic decisions are found out on the orders of civil and military power in relation to dwelling of foreign citizens on territory of Right-bank Ukraine in the years of First world war.

Key words: order, arrest, decision, order, citizenship, reference.

Отримано: 11.07.2011

УДК 94(477)«XIX»

А. А. Криськов

ВПЛИВ ЗАКОНОДАВСТВА 1860-х рр. НА МОБІЛІЗАЦІЮ ПОМІЩИЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню питання впливу законодавства Російської імперії на процеси мобілізації землеволодіння на Правобережній Україні в першому десятилітті після реформи 19 лютого 1861 р.

Ключові слова: реформа, Правобережна Україна, закон, мобілізація землі, поміщики.

Після буржуазних реформ 60-70-х років XIX ст. капіталізм почав швидко розвиватися у всіх сферах суспільного виробництва, в тому числі і в сільському господарстві Російської імперії загалом та її окремих окраїн, у тому числі Правобережної України. Рух поміщицького землеволодіння в Правобережній Україні пореформеного періоду відомий переважно з матеріалів і досліджень, присвячених кінцю XIX – початку XX ст. Менше відомо про початковий етап земельної мобілізації. З'ясування цього є важливим, оскільки після скасування кріпосного права головним показником достатку дворянства стала земельна власність.

Питання кількісних змін у поміщицькому (дворянському) землеволодінні через призму впливу на цей процес законодавства Російської імперії даного періоду у Подільській губернії, як і в Правобережжі України, не було предметом комплексного дослідження, хоча окремі аспекти даної теми знайшли своє відображення у низці монографій та статей [1]. Проте аналіз поміщицького землеволодіння цього періоду становить значний дослідницький інтерес, бо саме тоді воно стало заручником урядової політики русифікації, а економічні фактори відійшли на другий план. Об'єктом нашого дослідження є поміщицьке землеволодіння, предметом – вплив на його кількісні показники чинного законодавства російського самодержавства.

Реформа 19 лютого 1861 р. фактично перетворила землю на товар, операції з яким не мали жодних обмежень. Але покупців, за тодішнього розвитку товарно-грошових відносин, виявилось замало. Наприклад, упродовж 1861-1863 рр. в Правобережжі, за даними губернських палат цивільного суду, було зафіксовано лише 297 угод про купівлю – продаж 501628,5 дес. землі. По губерніях цей процес виглядав наступним чином: у Волинській губернії було укладено 132 угоди на 294326,5 дес. землі [11, 325-333зв.], що складало 44,4 відсотка від їх загальної кількості, у Київській – 76 угод чи 29,7 відсотка на 99662 дес. [11, 244-247зв.] і у Подільській – 89 угод або 29,9 відсотка на 107640 дес. землі [11, 266-276зв.]. Розуміючи, що свобода мобілізації земельної власності є однією з найголовніших умов розвитку аграрного капіталізму, уряд Російської імперії 26 квітня 1862 р. дозволив включитися у цей процес свреям [6, 372-373], які швидко придбали в регіоні 52906 дес. [5, табл.V]. Серед них навіть з'явилися латифундисти – барони Гінцбурги, які у 1863 р. за 306 тис. крб. придбали Могилянський маєток у Гайсинському повіті Подільської губернії площею 8338 дес. [2, 46].

У відповідь на польське повстання 1863-1864 рр. уряд, з порушенням основних засад положень реформи 19 лютого 1861 р., провів 30 липня 1863 р. в Правобережній Україні регіональну земельну реформу. Відбулося посилення державного втручання у процес мобілізації поміщицьких земель. Було видано кілька указів, які, по-перше, позбавляли польських поміщиків, які брали участь у повстанні, права на володіння маєтками, по-друге, забороняли польським дворянам купувати землю і, по-третє, змушували політично неблагонадійних дворян польської національності протягом двох років розпродати свої маєтки. Водночас російським та українським дворянам надавалися пільги для придбання земель. Все це сприяло, з одного боку, скороченню питомої ваги польського землеволодіння, з іншого – збільшенню площі земель українських і російських дворян.

5 березня 1864 р. набули чинності правила про пільги покупцям польських маєтків при продажу їх з торгів, однак це не справило істотного впливу на стан справ. Якщо у 1864 р. із 2202 заставлених у кредитних установах маєтків Правобережної України

було продано лише один, то вже 1865 р. на продаж було виставлено: у Київській губернії – 8, в Подільській – 26 і у Волинській – 17. Проте покупок помість виявилось мало – у Волинській губернії купили 4 та в Подільській 7 [5, 96]. Потенційних покупців відлякувало існування в маєтках сервітутів та череззсумжжя. До того ж, 15% маєтків краю були колокаційними, тобто перебували у спільній власності кількох поміщиків [12, 52], що значно ускладнювало укладання торговельних угод. Російським та українським поміщикам, які мало право на купівлю, не вистачало для цього коштів: «Якби хто-небудь запитав, що так турбує у цю хвилину..., то ми б, не затаюючись, відповіли: відсутність грошей, суцільне безгрошів'я, капіталів абсолютно нема, продажі маєтків з аукціонів залишаються без покупців» – писав подільський поміщик у кінці 1860-х років [8, 14]. Політика взяла верх над економікою. У 1868 р. відомий економіст Ю.Е. Янсон з цього приводу зазначав: «Реформа ...зробила легким перехід земель з рук безгрошових власників до рук людей з грішми, людей комерційних. Ніде, мабуть, не відбувся б цей перехід так швидко і в таких великих розмірах, як у південно-західному краї, якби тамошні капітали допускалися до покупки земель; але вони до покупки земель не допускаються, бо знаходяться у руках євреїв» [13, 267].

Втім, у листопаді 1864 р. покупцям непольської і неєврейської національності, за наявності дозволу генерал-губернатора, було надано право на урядову позику при купівлі польських маєтків у Правобережній Україні. Це значно прискорило зростання в регіоні російського землеволодіння. Так, за період 1865-1869 рр. російські та українські поміщики за допомоги уряду придбали 1007 маєтків, за 1870-1876 рр. – 632 маєтки, за 1876-1881 рр. – 808 маєтків. Таким чином, за 15 років поляки втратили в Правобережжі 2271 маєток (1613 тис. дес.) [5, 97-98]. Крім того, багаті землевласники з Росії купляли маєтки в поляків і без допомоги уряду. Наприклад, П. М. Балашев через своїх агентів придбав великий Шпиківський маєток у польського поміщика Свейковського. На маєтку був борг у 900 тис. крб. Але підприємець Балашев скупив всі кредитні зобов'язання Свейковського і змусив його продати маєток за 450 тис. крб. [4, 77]. Після покупки Шпиківського маєтку (6617 дес.), він придбав за період з 1866 по 1872 рр. маєтки у поміщиків Домбровського (2715 дес.) та Собанського (2316 дес.) [9, 3]. Отже, на початок 1870-х рр. П.М. Балашев став власником маєтностей в Подільській губернії, розміри яких сягали 12047 дес. землі.

З політичних міркувань уряд Російської імперії для забезпечення переваги російського землеволодіння в Правобережній Україні пішов на продаж державної земельної власності на пільгових умовах особам, які на її території служили, або їх поселення в регіоні було визнано доцільним для посилення російської присутності. На умовах пільгової інструкції від 23 липня 1865 р. у Правобережній Україні було продано з безвідсотковою розстрочкою виплат на 20-37 років 355 маєтків (143788 дес.). Середня

вартість десятини землі при продажу становила 18,90 крб., тоді як за банківськими оцінками вартість десятини складала 43,55 крб. [5, 99]. Крім того, на початку 1864 р. міністерство державного майна продало на пільгових умовах у Балтському повіті Подільської губернії групі відставних вищих офіцерів близько 30 тис. дес. землі за ціною від 9 до 15 крб. за десятину з розстрочкою на 36 років та звільненням від сплати на перші 6 років [4, 76].

Привертає увагу й той факт, що мобілізація земельної власності відбувалася і незаконними шляхами. Це стосується євреїв, яким законом 10 липня 1864 р. було заборонено купляти землі в Правобережній Україні [7, 573-574]. Тому в ці роки вони стали основними орендарями поміщицьких маєтків, а фактично – повними їх власниками. Про це у 1870 р. генерал-губернатор повідомляв Подільський губернатор. Він, зокрема, вказував на те, що під час повстання 1863-1864 рр. поміщики-поляки таємно проводили збір коштів у своєму середовищі для підтримки повстанців, багато з них стали боржниками євреїв-кредиторів. Коли ж кредитори почали вимагати сплату боргу, поміщики-поляки змушені були віддавати маєтки їм у тривалу оренду, часто надаючи орендарям права вотченика [10, 3].

Таким чином, мобілізація поміщицької землі в перші пореформені десятиліття носила, головним чином, внутрістановий характер. Будучи найбільшим продавцем на земельному ринку, дворянство, водночас, виступало і основним покупцем, купляючи землі більше, ніж всі інші стани. Про це свідчать дані *таблиці 1* [3, 56].

Таблиця 1

Рух дворянського землеволодіння у% до 1862 р.

Регіон	1862 р.	1867 р.	1872 р.
Правобережна Україна	100	101	99

У центрі процесу мобілізації земельної власності був, з одного боку, перехід поміщицьких земель від польських до російських і українських дворян (з 1865 по 1881 рр. польське землеволодіння зменшилося з 5947 тис. дес. до 3962 тис. дес.) або більш як на 30,4 відсотка, з другого, – подальша концентрація земель в руках великих власників. Зрештою, інші соціальні групи населення навіть не мали змоги брати участі у процесі мобілізації земельної власності. Селяни в цей час, як відомо, переводилися на викуп, а тому коштів не мали. Місцеві міщани та купці, які в абсолютній більшості належали до єврейської національності, були позбавлені права на придбання земельної власності, а польським поміщикам це було взагалі заборонено. Російське та українське дворянство повною мірою скористалося пільгами з боку уряду імперії в процесі земельної мобілізації в Правобережній Україні у перші пореформені роки, однак масової скупки земель з їхнього боку також не спостерігалося. Підсумовуючи вищесказане, доводиться констатувати, що збереження великих землеволодінь у регіоні відбулося не тільки завдя-

ки якійсь їх стійкості чи наявності в місцевих поміщиків навиків капіталістичного господарювання, а й через те, що правове поле значно звужило кількість покупців земельної власності.

Список використаних джерел:

1. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М., 1969; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даниель Бовуа. – К., 1998; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К., 1968; Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904. / А.П. Корелин. – М., 1979; Лещенко М.Н. Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861-1900 рр. / М.Н. Лещенко, А.І. Мамаліга // Укр. іст. жур. – 1976. – №9. – С.81-92; Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст жур. – 2000. – №1. – С.102-108 тощо.
2. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б.В. Ананьич. – Л., 1991.
3. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 / А.П. Корелин. – М., 1979.
4. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861-1900 гг.) : дис. ... канд. истор. наук / А.И. Мамалыга. – Каменец-Подольский, 1978.
5. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К., 1882.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі – ПСЗРИ). – Т. 37. – Отд. I. – 1862. – № 38214. – СПб., 1865. – С. 372-373.
7. ПСЗРИ-II. – Т.39. – Отд. I, 1864. – №41039. – СПб., 1867. – С. 573-574.
8. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М.Є. Слабченко. – К. : Держвидав України, 1927. – Т. 2.
9. Фридрих И.Ф. Обзор лесного хозяйства в Рахно-Шпиковском имени Его Превосходительства Николая Петровича Балашева. Составлен за 30-летие в 1896 г. / И.Ф. Фридрих. – Немиров : тип. Р.Шерр, 1896.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 369.
11. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 303. – Спр. 122. – Ч.1.
12. Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні / М. Шульгін. – Харків : Радянський селянин, 1927.
13. Янсон Ю.Э. Влияние реформы 1861 г. на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-Западных губерниях / Ю.Э. Янсон // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. – СПб., 1868. – Т. 4.

The article is devoted investigation a question of influence legislation of Russian empire for processes lands mobilization on Right-Bank Ukraine. Investigation is about the first ten years after reform of 19 of February 1861.

Key words: *reform, Right-Bank Ukraine, low, lands mobilization, landlords.*

Отримано: 30.06.2011